RELIGIOUS AND CULTURAL DIMENSIONS IN OVID'S METAMORPHOSES

Daniel Ene

PhD Student, University of Craiova

Abstract: The following article delves into the intricate landscape of cultural and religious dimensions of Ovid's "Metamorphoses". By employing a multidisciplinary approach, we explore how Ovid not only reflects but also shapes the cultural and religious landscape of ancient Rome. Our study contextualizes the "Metamorphoses" within the broader spectrum of Roman literary and religious tradition, highlighting its unique position in the canon of classical literature. We will examine the thematic elements of transformation and transcendence, and how these motifs resonate with Roman religious beliefs and practices. Consistent attention is paid to the portrayal of the gods and mortals alike, but also to the interplay between myth and reality, revealing therefore the reflective nature of Ovid's narratives, which serve as a mirror to Roman societal norms and religious ethos. Our study ultimately strives to demonstrate the enduring legacy of Ovid's work, not only as a masterful piece of literary work, but also as a pivotal contributor to the cultural and religious discourse of its time.

Keywords: Ovid, Metamorphoses, Roman Empire, religion, mythology

Introducere

Metamorfozele lui Ovidiu reprezintă o operă emblematică a literaturii clasice romane, atât pentru inspirația sa literară, cât și pentru impactul profund cu care a modelat peisajul religios și cultural al Romei antice. Acest opus literar, compus din peste 250 de mituri, reunește temele transformării și ale identității într-o narațiune variată și consistentă, oferind în același timp o compilație bogată de povestiri influente pentru secolele de artă, literatură și gândire academică ce îi succed.[1] Pentru scopurile acestui articol ne vom limita la modul în care opera analizată se reflectă în și influențează credințele religioase și practicile culturale ale vremii sale.

Metamorfozele portretizează zeii și muritorii deopotrivă, aceștia regăsindu-se frecvent într-o continuă stare de mișcare și transformare - această mobilitate persistentă reprezentând la rândul său un element tematic semnificativ al lucrării, ce servește ca o veritabilă reflecție a dinamicii religioase și culturale în cadrul societății romane. Împletirea ingenioasă de povești mitologice expuse de poet pare să oglindească însăși înțelegerea omului roman, a divinului ce-l guvernează, a lumii naturale în care trăiește și chiar a societății umane ce-l înconjoară. Interacțiunea dintre cele două lumii prezentate este o temă constantă ce rezonează profund cu tranzițiile culturale și religioase care au loc în epoca lui Ovidiu; o perioadă marcată semnificativ de deciziile de consolidare ale Imperiului Roman sub conducerea împăratului Augustus.

Pentru a explora în detaliu impactul *Metamorfozelor* lui Ovidiu asupra contextului religios roman, vom stărui asupra simbolismului religios inerent în poveștile sale: în miturile ce servesc adesea ca alegorii pentru credințele, ritualurile și valorile morale ale romanilor, dar și în reprezentarea personajelor și a narațiunilor pe care aceștia le susțin. Vom examina modul în care aceste elemente reflectă și modelează împreună valorile culturale și normele sociale,

[1]Karl Galinsky, *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, New York, Cambridge University Press, 2005, p. 352.

respectiv religioase ale vremii și vom extrage printr-o explorare critică a textului literar, valorile culturale și religioase pe care le oferă - cu scopul de a oferi o perspectivă mai amplă asupra vieții religioase și a ethosului social al Romei antice.

Natura multifațetată a lucrării dictează așadar nevoia unei analize amănunțite, pentru a revela și elucida complexitățile religiei și culturii romane. Astfel, pentru a oferi o înțelegere cuprinzătoare a aspectelor discutate, vom utiliza cu precădere o abordare comparativă. Vom examina modul în care diferite perspective istorice și academice pot interpreta dimensiunile religioase și culturale ale *Metamorfozelor* pentru a evidenția diversitatea subiectelor explorate și pentru a înțelege mai bine evoluția religiei și culturii romane.

Surse și interpretări

Cercetarea academică privind *Metamorfozele* lui Ovidiu este vastă și diversă. Un studiu detaliat al lucrărilor elaborate, din antichitate și până în prezent, reflectă preocuparea constantă pentru temele longevive ale operei, dar și pentru influența sa remarcabilă exercitată de-a lungul timpului. Cercetătorii contemporani, de asemenea, au continuat să exploreze aspectele religioase și culturale ale *Metamorfozelor,* concentrându-se adesea pe impactul lor asupra artei, literaturii și normelor sociale ulterioare. Unele studii recente au aprofundat inclusiv portretizarea ritualurilor religioase; a intersectării personajelor cu entități de natură divină și, într-un spectru mai larg, rolul mitologiei în sine în formarea identității romane[2].

Lucrarea noastră se concentrează pe o analiză comparativă care implică examinarea și contrastarea sistematică a diferitelor interpretări ale *Metamorfozelor*. Analiza este structurată în jurul temelor cheie identificate în operă, cum ar fi portretizarea zeităților, reprezentarea practicilor religioase, descrierea normelor culturale și interpretarea narațiunilor mitologice. Astfel, studiul își propune să ofere o înțelegere nuanțată a modului în care *Metamorfozele* au fost modelate de contextul istoric, încercând să dezvăluie natura stratificată a lucrării lui Ovidiu și subliniind semnificația sa durabilă în studiul religiei și culturii romane.

Context istoric

Pentru a aprecia obiectiv opera lui Ovidiu, este esențial să înțelegem contextul istoric și cultural în timpul căruia aceasta a fost compusă. Discutăm astfel de o perioadă profund marcată de transformări politice și sociale semnificative care, fără îndoială, au influențat scrierile lui Ovidiu; dar și modul în care opera a fost receptată de către publicul roman al vremii.

Reforma Augustană

Domnia împăratului Augustus, începând cu anul 27 î.Hr. și până în anul 14 d.Hr. s-a caracterizat, între altele, printr-o serie de eforturi de restaurare a valorilor religioase și morale romane - percepute în epocă ca fiind în declin[3]; percepție care, fără îndoială, a afectat și tendința lui Ovidiu de a încorpora frecvent în povestirile sale tocmai aceste teme de moralitate, pietate, precum și tendința autorului de a ilustra laborios consecințele abaterilor de la virtuțile morale - un procedeu moralizator ce ar fi trebuit să inspire pozitiv deciziile societății romane (după cum vom vedea în studiile de caz ce urmează).

Conceptul de patronaj literar ia și el amploare în perioada lui Augustus. Poeții și scriitorii adesea trebuiau să menajeze echilibrul delicat dintre expresia artistică și așteptările politice ale *patronilor* lor[4]. Opera lui Ovidiu, în general - fără să ne limităm aici doar la *Metamorfoze* - denotă adesea încercarea poetului de a menține acest *status quo* moderat, atât

[2] Duncan F. Kennedy, *Recent receptions of Ovid*.in the Volume *The Cambridge Companion to Ovid*. Edited by Philip Hardie, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, pp. 323-324.
[3] Ronald Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, Oxford University Press, 2002, pp. 149-331.
[4] Paul Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Michigan, University of Michigan Press, 1988, pp. 107-108

de necesar, prin temele abordate; prin subiecte ce se conformează, dar în același timp și critică subtil idealurile impuse de regimul politic.[5]

Imperiul Roman era totodată în plină expansiune în această perioadă, fapt ce a cauzat o expunere și, implicit, o interacțiune crescută cu diverse alte culturi și religii vecine. Sincretismul religios este evident și în *Metamorfoze*, unde Ovidiu amestecă cu generozitate miturile grecești și cele romane, prezentând o gamă diversă de zeități și practici religioase reale, dar și unele creații literare ce l-ar îndemna pe cititorul mai familiarizat cu mitologiile culturilor adiacente romanilor să suspecteze mai degrabă un impuls de creativitate din partea autorului și exercitarea neînfrânată a licenței sale artistice, decât rolul real pe care l-ar fi ocupat aceste episoade imagistice în adevăratul panteon roman[6].

Politeismul roman

În Roma antică, *Metamorfozele* ar fi fost cu siguranță citite pe fundalul politeismului care domina structurile religioase în epocă. Portretizarea zeilor de către Ovidiu și interacțiunile lor cu oamenii rezonau fără îndoială cu înțelegerea de către omul roman a divinului. Poetul nu se sfiește însă deloc să le expună și intervențiile nesolicitate în treburile lumești, sau capriciile lor specifice:

„Gods do exist and intervene in human affairs, but they are distinctly unreliable purveyors of certainty in ethics, politics, and physics – not to mention theology itself.6 Ovid, I argue, problematizes further the very notion of knowing, and drowns his predecessors' fundamentalist certainties in a whirlwind of competing accounts and elusive contradictions."[7]

„Zeii chiar există şi intervin în treburile umane, dar sunt furnizori nesiguri de certitudine în etică, politică şi fizică - să nu mai vorbim de teologie însăşi. Ovidiu, susţin eu, problematizează şi mai mult chiar noţiunea de cunoaştere şi îneacă certitudinile fundamentaliste ale predecesorilor săi într-un vârtej de relatări concurente şi contradicţii evazive." [trad.n].

Poveștile din *Metamorfoze* adesea poartă și lecții morale. Narațiunea poetului caută uneori nu doar să redea metaforic realitatea istorică pe care o trăiește, ci să reflecte totodată și valorile etice prevalente în societatea romană. Cititorii antici ar fi putut probabil interpreta aceste povești nu doar ca narațiuni amuzante, ci și ca pilde moralizatoare, sau semnale literare de avertizare ce subliniază, mai mult sau mai puțin, calitățile dezirabile, precum pietatea sau umilința[8].

Studii de caz

1. Povestea lui Narcissus în "Metamorfozele" lui Ovidiu şi Versiunea greacă a lui Conon.

În domeniul literaturii clasice, povestea lui Narcissus este un exemplu emblematic pentru modul în care mitul suferă transformări semnificative atunci când traversează, prin condeiul mai multor autori, diferite regiuni și culturi. Redarea mitului lui Narcissus în *Metamorfozele* lui Ovidiu este poate printre cele mai cunoscute exemple: Poetul îl prezintă pe Narcissus ca pe un tânăr ce se îndrăgostește de propria sa reflexie - obsesie care îl conduce în cele din urmă pe protagonist spre declinul său tragic[9].

---

[5] Alessandro Barchissi, *The Poet and the Prince.Ovid and Augustan Discourse*, Berkley, University of California Press, 1997, p. 48.

[6] M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome: Volume 1, A History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, p. 7.

[7] Alessandro Schiesaro, *Ovid and the professional discourses of scholarship, religion, rhetoric,* in the Volume *The Cambridge Companion to Ovid*. Edited by Philip Hardie, Cambridge, Cambridge University Press, p. 63.

[8] Alison Sharrock, *Gender and sexuality, op. cit.*, pp. 102-104.

[9] Ovid, *Metamorphoses*. Translated and with notes by Charles Martin, New York, W.W.Norton & Company, 2004, pp 173-181.

Această versiune a mitului este apreciată atât pentru stilul său narativ elaborat, cât și pentru fundamentul său profund psihologic - considerând tratamentul explorator al unor teme complexe, precum obsesia (în cazul acesta, de sine) și dragostea neîmpărtășită. Prin comparație cu versiunea greacă a mitului, oferită de gramaticianul antic Conon, observăm că cel din urmă prezintă o relatare mult mai directă a poveștii; istorisirea evenimentelor este mult mai simplistă, concentrându-se cu precădere pe lecția morală inerentă a povestirii, care atenționează ferm audiența împotriva vanității și a mândriei[10]. Protagonistul lui Conon, spre deosebire de cel al lui Ovidiu, este pedepsit de zei pentru disprețul său față de admiratorii săi, ilustrând o intervenție divină directă des întâlnită în miturile grecești. Această comparație subliniază abordările diverse ale lui Ovidiu și Conon în tratarea aceluiași material mitologic, reflectând contextele lor culturale și literare specifice. În timp ce versiunea lui Ovidiu este adesea interpretată prin prisma valorilor și principiilor estetice literare romane, redarea lui Conon se conformează mai degrabă cu principiile morale și religioase grecești[11]. Variațiile în aceste narațiuni subliniază însă adaptabilitatea miturilor în genere, precum și capacitatea lor de a transmite un ethos cultural distinct, cu prerogative artistice diametral opuse.

2. Lupercalia, în contextul Metamorfozelor

Ovidiu oferă un context istoric bogat în scrierile sale, cu referire la festivalul roman *Lupercalia*, care ne ajută să înțelegem mult mai bine practicile religioase și normele sociale ale Romei antice în epocă. *Lupercalia*, sărbătorită pe 15 februarie, era un component esențial al vieții religioase romane, asociat cu fertilitatea și purificarea, dar profund înrădăcinat și în mitologia fondatoare a orașului:

„The Luperci, they say, were imitating the pastoralis iuventus, the young men who had gathered around Romulus and Remus. Their name, like that of the Lupercalia, was an allusion to the two brothers' foster mother, the she-wolf, and to their childhood in the wilderness, during which their hearts became hardened and the seeds of their harsh future were sown."[12]

„Lupercii, se spune, imitau pastoralis iuventus, tinerii care se adunaseră în jurul lui Romulus și Remus. Numele lor, la fel ca și cel al Lupercaliilor, era o aluzie la mama lor adoptivă, lupoaica, și la copilăria lor în sălbăticie, perioadă în care inimile lor s-au întărit și semințele viitorului lor aspru au fost semănate." [trad.n]

Ritualurile festivalului erau centrate în jurul *Lupercilor*, tinerii, de obicei bărbați, care desfășurau ceremoniile specifice în această perioadă. Evenimentul începea cu sacrificarea unei capre, al cărei sânge era apoi uns pe frunțile celor doi conducători Luperci, iar pielea animalului era tăiată în fâșii și folosită de protagoniștii ritualului ca bice.[13] Acest grup de tineri alergau apoi dezbrăcați în jurul Colinei Palatine, lovind pe trecătorii care îi întâlneau pe traseu cu bicele din piele de capră - act care ar fi sugerat ideea unui ritual de fertilitate, sau chiar un ritual de purificare.[14] Este notabil aici faptul că femeile, în special cele care sperau să rămână însărcinate, se poziționau de bunăvoie de-a lungul rutei alergătorilor pentru a primi aceste lovituri, văzute ca pe niște veritabile binecuvântări - iar actul în sine al lovirii cu biciul fiind considerat capabil de a conferi fertilitatea sporită de care aveau nevoie[15].

Includerea acestui festival de către Ovidiu în *Metamorfoze* nu doar că ancorează narațiunea în specificul cultural al Romei antice, dar reflectă și împletirea ritualului religios cu

[10] Conon. *Narrations*. https://topostext.org/work/489, Paragraph 24.
[11] Patricia A. Rosenmeyer, *Ancient Greek Literary Letters - Selections in translation*. Routledge, New York, 2006, pp. 4.
[12] G. Dumézil, *Mitra-Varuna: An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*, New York, Zone Books, 1988, p. 27.
[13] *Ibid*, p. 37.
[14] M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome: Volume 1, A History*, Cambridge Cambridge University Press, 1998, p. 47.
[15] *Ibid*, p. 261.

cea a mitului și a practicii sociale. Acest aspect mai straniu, chiar violent, al festivalului, scoate în evidență tocmai atitudinea romanilor față de fertilitate și influența divină în viața de zi cu zi. Prin această referință, Ovidiu ilustrează chiar omniprezența religiei în viața publică și privată romană și așterne o lumină mult mai revelatoare asupra obiceiurilor și credințelor societății romane în epocă[16].

3. Apollo și Daphne

Povestea lui Apollo și Daphne ilustrează, prin prin călătoria transformativă a personajelor sale, temele castității și dragostei neîmpărtășite: Daphne, o nimfă devotată zeiței Diana și angajată în perpetuarea acerbă a propriei sale virginități, devine subit obiectul dorinței intense a zeului Apollo - după ce acesta este lovit de săgeata lui Cupidon[17]. În încercarea ei disperată de a scăpa de avansurile zeului, nimfa se roagă tatălui său - zeul râului, Peneus - pentru intervenție rugăminte care duce în final la transformarea ei într-un arbore de laur:

„Her prayer was scarcely finished when she feels
a torpor take possession of her limbs—
her supple trunk is girdled with a thin
layer of fine bark over her smooth skin;
her hair turns into foliage, her arms
grow into branches, sluggish roots adhere
to feet that were so recently so swift,/
her head becomes the summit of a tree;
all that remains of her is a warm glow."[18]

„Abia terminase ea rugăciunea când simte
o amorțeală stăpânindu-i membrele -
trunchiul ei suplu este încins cu un strat subțire
de scoarță fină peste pielea ei netedă;
părul i se transformă în frunziș, brațele ei
devin ramuri, rădăcini lente se lipesc
de picioarele ce au fost până de curând atât de iuți,/
capul ei devine vârful unui copac;
tot ce mai rămâne din ea este o căldură vie." [trad.n]

În termeni literari, această metamorfoză servește ca un simbol puternic al castității și al dragostei neîmpărtășite. Transformarea Daphnei poate fi interpretată ca un mijloc radical de a-și asigura menținerea propriei purități, transfigurarea această permanentă îndepărtând-o irevocabil de Apollo. În contextul istoric pe care dorim să-l explorăm însă, portretizarea acestor evenimente mitologice de către Ovidiu reflectă și interacțiunea complexă între dorință, libertate și destin cu care ar fi putut rezona publicul roman al vremii. Narațiunea subliniază subiecte de autonomie personală, de libertate în alegeri, dar și consecințele intervenției invazive a divinului în viețile muritorilor. Pentru scopurile acestui articol, putem privi metamorfoza utilizată de Ovidiu ca un simbol profund religios, o metaforă cuprinzătoare prin care putem explora teme emoționale și morale mai profunde în povestirile sale mitologice și modul în care acestea afectează religiozitatea societății romane a timpului. Prin cronologia haotică a evenimentelor prezentate în opera sa, Ovidiu prezintă publicului său contemporan (dar și ulterior), o viziune

[16] Denis Feeney, *Literature and Religion at Rome: Cultures, Contexts, and Beliefs*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 71.
[17] Ovid, *op. cit*., pp. 81-82.
[18] *Ibid*, p. 85.

personală, unică - o perspectivă alternativă prin care se poate privi lumea din jur, dar și trecutul istoric așa cum fusese până atunci reprezentat în mitologie[19].

4. *Oameni și zei*

O temă recurentă în *Metamorfozele* lui Ovidiu este relația dintre oameni și zei. Dinamica dintre uman și divin este explorată în profunzime prin diverse narațiuni, evidențiind totodată complexitățile și, adesea, paradoxurile inerente ce se regăsesc în această relație[20].

Povestea lui Apollo și Daphne, de exemplu, condensează dinamica disproporționată de putere și consecințele dorinței divine care afectează destinul uman. Transformarea finală a Daphnei într-un arbore de laur, pentru a scăpa de urmărirea lui Apollo, este o reprezentare simbolică magico-religioasă a modului în care intervenția divină poate altera drastic viața umană, în contextul religios al societății romane.

Un alt exemplu notabil este povestea lui Jupiter și Io, unde apetitul nesățios al lui Jupiter duce la transformarea lui Io într-o vacă, pentru a scăpa de mânia Iunonei[21]. Această poveste nu doar reflectă vulnerabilitatea conștientizată a muritorilor în fața capriciilor divine, dar și interacțiunea complexă dintre teme de înșelăciune, gelozie și putere în rândul zeilor înșiși - dinamică acidă ale cărei repercusiuni se revarsă inevitabil și asupra existenței umane[22].

Ambele povești, alături de multe altele explorate de Ovidiu în *Metamorfozele* sale, descriu o lume în care zeii intervin frecvent în afacerile umane, adesea conduși de dorințele și rivalitățile lor proprii. Aceste interacțiuni pot duce atât la acte benevole, cât și la consecințe tragice pentru oameni - spectatori și, uneori, participanți fără drept de decizie în jocurile lor - reflectând totodată natura imprevizibilă și uneori capricioasă a zeilor[23].

Concluzii

Analiza comparativă a *Metamorfozelor* lui Ovidiu dezvăluie așadar o densă împletire de elemente religioase și culturale ale operei care au influențat evoluția sentimentului religios roman. Trebuie remarcată moștenirea longevivă a mitologiei sale reprezentative și relevanței operei în diferitele stadii de evoluție ale culturii romane. *Metamorfozele* funcționează efectiv ca o reflecție culturală a societății în cadrul căreia opera a fost compusă, redând totodată credințele, normele sociale, dar și interogările filozofice ale timpului. Fie că este văzută prin prin prisma politeismului roman contemporan lucrării, fie prin subtilitățile mecanismelor literare angajate de poet, opera își menține relevanța și continuă să ofere perspective noi despre evoluția sentimentului religios roman.

Studiul *Metamorfozelor* lui Ovidiu oferă așadar o perspectivă detaliată asupra modului în care opera a reunește elementele religioase și culturale romane, dar și influențele externe de care autorul se folosește, fără evidente rețineri, pentru a-și întregi viziunea artistică. Opera nu reflectă doar bogăția și diversitatea panteonului roman, dar abordează cu îndrăzneală și temele de transformare și tranzitorietate - elemente centrale în teologia romană timpurie. Prin redarea unei serii de mituri care descriu transformări miraculoase, *Metamorfozele* oferă o perspectivă unică asupra viziunii romane despre divinitate și a relației lor cu aceasta. Ovidiu nu doar că ilustrează mitologia romană în versurile sale, ci contribuie realmente la formarea unui cadru conceptual în care omul roman obișnuit poate înțelege natura efemeră a existenței umane și relaționa, așadar, mai pragmatic cu complexitățile divinității ce o guvernează. *Metamorfozele* devin astfel un instrument de propagare a valorilor și credințelor romane și ajută în mod indirect la consolidarea identității religioase și culturale a Romei antice.

[19] Alessandro Schiesaro, *op. cit.* p. 82.
[20] Denis Feeney, *op. cit*. p. 171.
[21] Ovid, *op. cit.* p. 88.
[22] Stephen Harrison, *Ovid and genre: evolutions of an elegist*, in the Volume *The Cambridge Companion to Ovid*. Edited by Philip Hardie, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 86-88.
[23] K. Galinsky, *op. cit*. pp. 354-355.

Prin îmbinarea artistică a mitului și a realității, Ovidiu oferă un model de interpretare și integrare al evenimentelor cotidiene, precum și a fenomenelor naturale descrise într-un cadru supranatural mitologic. Contribuțiile semnificative ale operei sale în dinamica și evoluția religiei romane penetrează astfel zeitgeist-ul atemporal al epocii și subliniază totodată rolul crucial al literaturii în configurarea și menținerea discursului religios în societate. Astfel, *Metamorfozele* lui Ovidiu transced nivelul de operă literară și devin un veritabil document cultural; un instrument de referință pentru manifestarea, respectiv evoluția sentimentului religios și al identității culturale în Roma antică.

BIBLIOGRAPHY

BARCHISSI, Alessandro, *The Poet and the Prince.Ovid and Augustan Discourse*, Berkeley, University of California Press, 1997.

BEARD, M., NORTH, J., PRICE, S., *Religions of Rome: Volume 1, A History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

CIZEK, Eugen, *Istoria Romei*, București, Editura Paideia, 2002.

*** *Istoria Literaturii Latine*, vol. I, II, Ediția a II-a revăzută şi adăugită, București, Grupul Editorial Corint, 2003.

*** *Istoria în Roma antică, (Teoria şi poetica genului),* Colecția Universitas, București, Editura Teora, 1998.

CONON, *Narrations*. https://topostext.org/work/489, Paragraph 24.

DUMEZIL, G., *Mitra-Varuna: An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*, New York, Zone Books, 1988.

FEENEY, Denis. *Literature and Religion at Rome: Cultures, Contexts, and Beliefs*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

GALINSKY, Karl, *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge, Cambridge University Press, New York, 2005.

HARDIE, Philip. *The Cambridge Companion to Ovid*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

OVID, *Metamorphoses*. *Translated and with notes by* Charles Martin, New York, W.W.Norton & Company, 2004.

ROSENMEYER, Patricia A., *Ancient Greek Literary Letters - Selections in translation*. New York, Routledge, 2006.

SYME, Ronald, *The Roman Revolution*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

ZANKER, Paul, *The Power of Images in the Age of Augustus*. Michigan, University of Michigan Press, 1988.